

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477)

Юрій Музика

●

ДАНИЛО ЛУКИЧ МОРДОВЕЦЬ. 1830 – 1905 рр. (до постановки проблеми)

У статті розглядається життєвий шлях та науково-художня творчість Данила Лукича Мордовця.

Ключові слова: література, історія, видавництва, журнали, газети, цивілізація, слов'янські народи.

Данило Лукич Мордовець – прозаїк, поет, історик та публіцист. Народився 7 (19). XII. 1830 р. в Данилівській слободі Усть-Медведицького округу Ростовської губернії. Автор численних історичних романів, повістей, описів та наукових монографій, один з найвідоміших белетристів другої половини XIX ст. Писав російською та українською мовами. Належав до старовинного українського козацького роду. Ім'я діда, сотника Запорозької Січі – Сліпченко-Мордовець стало одним з його літературних псевдонімів, а біографія батька, кріпосного селянина, який сам себе викупив з кріпацтва, хвилювала його все життя. Свої літературні починання Данило Лукич пов'язував зі старовинними книгами, що залишилися після смерті батька у 1831 р. У сім років він розпочав писати вірші, а в 1840 р. написав поему в стилі Дж. Мільтона, що не збереглася. Опікуни і перший вчитель, дяк Федір Лістов помічали у своєму вихованцеві літературні здібності і відмінну пам'ять, що дозволило йому стати кращим учнем окружного училища, а потім у 1850 р. з похвальним листом закінчити Саратовську гімназію. Про шкільні роки Д. Мордовця вихователі відгукувалися досить різко: «Развития положительно никакого, и не от кого было ждать»¹. У гімназії він вивчав стародавні мови, одного разу написав комічну поему в дусі «Одіссеї», товаришував з А. Пипінім (відомим істориком літератури. – Ю.М.), який на той час навчався разом з ним у гімназії. В 1850 р. Д. Мордовець вступив на філологічний факультет Казанського університету, але, за його словами, «влекомый к большому образованию» і за порадою А. Пипіна, через рік перевівся на словесне відділення в Петербурзький університет. Разом з А. Пипінім, О. Міллером, В. Ламанським він займався у семінарі акад. І. Срезневського, який високо цінував студентські роботи Данила Мордовця. Випускний твір «О языке «Русской правды» (1854 р.) був відзначений золотою медаллю. Під впливом І. Срезневського у нього з'явилася зацікавленість у дослідженні літописів, агіографії, історичних легенд, що пізніше стало основним джерелом літературної творчості.

Після закінчення університету в 1854 р. Д. Мордовець переїхав до Саратова. Деякий час служив у губернському статистичному комітеті, а з 1856 р. редагував неофіційну частину газети «Саратовские губернские ведомости». Його наукові інтереси залишалися попередніми: публікував історико-статистичні нариси з етнографії («Характеристика поволжского населения», «Местные заметки по летописи Саратова», «Опыт собирания нравственной статистики» та ін.), вивчав фольклор Поволжя та України. Разом з М. Костомаровим, який на той час відбував заслання в Саратові,

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Д. Мордовець підготував у 1854 р. «Малороссийский литературный сборник». До нього увійшли вірші М. Костомарова, поема Д. Мордовця про запорожців – «Козаки і море» та народні пісні в літературній обробці поетеси А. Пасхалової, яка з 1854 р. стала його дружиною. У поемі помітний погляд Данила Лукича до контамінації фольклорних джерел та стилізації, на що він і звернув увагу в редакційній передмові: «Я подражал южнорусской народной поэзии»². Такі ж засоби він використовував у розповідях і повістях, присвячених українському селу: «Нищий» (1855 р.), «Звонарь» (1858 р.), «Солдатка» (1859 р.), «Заматаев» (1859 р.) та ін. Етнографічно точний опис у них гармоніював з ідилічним і романтичним пафосом. У той же час Данило Лукич публікував у «Саратовских губернских ведомостях» гострі фейлетони про звичай міщан і провінційних поміщиків, підписуючи їх псевдонімами – Данило М. Сліпченко, Данило Мордовець, Афродіта, Берне із Бердичева, Містер Плумпудінг та ін.

Улітку 1860 р. Д. Мордовець, користуючись відпусткою, посилено працював у бібліотеці та губернських архівах. Уже до осені 1860 р. він підготував історичні монографії: «Обличительная литература в первых русских журналах и стеснение гласности», «Понизовая вольница», «Самозванец Ханин» та «Самозванец Богомоллов». Безконечні селянські бунти та самозванців Д. Мордовець вважав «результатом ненормального стану всього тодішнього строю»³. Ретельне вивчення цензурної політики Катерини II («Обличительная литература...») і талановиті белетризовані історичні нариси із зацікавленістю зустріла столична наука. У 1861 р. Д. Мордовця запросили на кафедру російської історії Петербурзького університету, але у зв'язку з тяжким захворюванням дружини він був змушений відмовитися. Цензурні гоніння на твори Данила Лукича стали причиною ускладнення стосунків з саратовським губернатором В. Щербатовим, які завершилися звільненням у 1862 р. Д. Мордовця з редакції і від'їздом до Петербурга. Та цей переїзд не був вдалим. Данило Лукич служив там в господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ за жалюгідну платню, не маючи можливості займатися наукою. У 1867 р. він повернувся до Саратова і влаштувався на службу в канцелярію губернатора.

З середини 60-х рр. Д. Мордовець публікував численні історичні та критичні матеріали в журналах «Русское слово», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», у газетах «Неделя» і «Голос». Особливу увагу читачів привернули монографія Д. Мордовця «Пугачовщина» (1866 р.) та опубліковані окремими виданнями історичні нариси «Самозванцы и понизовая вольница» (1867 р.), «Гайдамаччина» (1870 р.), «Политические движения русского народа» (1871 р.). За словами автора, ці твори об'єднало «надання переваги злиденним, забутим історією»⁴. Твори ще не носили науковий характер, бо, як правило, теоретичні положення ілюструвалися художніми замальовками. Слідом за М. Костомаровим Д. Мордовець пов'язував війну Пугачова, «гайдамаччину», розбій, самозванство з моральною недосконалістю суспільством, нецуктом і свавіллям поміщиків. У документальних картинах про становище селян перед відміною кріпосного права, які увійшли до книги «Накануне воли» (1872 р.), забороненої цензурою, Данило Лукич дав яскраву історичну панораму «русской изобретательности» у звірствах, п'янстві і розпусті. У «Политических движениях русского народа» він філософськи обґрунтував своє бачення історичного процесу. Посилаючись на концепцію Г. Спенсера і Дж. Мілля про незворотність позитивної еволюції «державного організму», він висловив власну теорію «доцентрових» і «відцентрових» сил в історії, згідно з якою стихійні народні виступи («відцентрові сили»), спрямовані на протистояння з «доцентровими силами» і відповідають «вільному історичному розвитку», не потребуючи політичного керівництва⁵.

У повісті «Новые русские люди» (1868 р.) і романі «Знамения времени» (1869 р.) Д. Мордовець намагався відгукнутися на тогочасні проблеми, продовжити дискусію про «нових людей», розпочату Тургенєвим і Чернишевським, оголосив «ознаменуванням» часу відмову інтелігенції від політичної боротьби. Герої роману і повісті палко сперечаються про М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Некрасова, обговорюють праці Ч. Дарвіна і Г. Спенсера. Тут звучать постійні монологи про істинні та

надумані цінності, тут звертаються до читачів з численними закликами: «Ми просто ідемо в народ...», «Роботою ми переможемо світ!», «Праця – ось єдине спасіння...». Їх «новизна» полягала в тому, що вони повністю відмовились від ідей революційної демократії, відкинули «звірині закони» революції, йшли в народ, за словами одного з персонажів роману, «не заколоти влаштовувати», не вчити народ, а «вчитися у нього терпіння, молотьби і косовиці». Зіштовхнувшись зі стіною нерозуміння і явною ворожістю селян, емансипована Варя Барматінова, «з'єднавшись» з батрацькою артілью, поміщик Караманов («Знаменія времени»), «спрошені» інтелігенти Тутнев, Еліонський, Ломжинов («Новые русские люди») відмовилися від декларативних ідеалів і залишилися задоволені особистим щастям. Данило Лукич чітко виразив численні народницькі настрої, передбачив крах «ходіння в народ», але не зміг їх об'єднати і дати їм реалістичне пояснення. У плутаних висловлюваннях героїв і коментарях автор зводить воедино переживання «зайвих людей» і нігілізм «шістдесятників», теорію «малих справ» і ліберальні ілюзії, «разючу», за словами Салтикова-Шедріна, «вульгарщину»⁶ і готовність до самопожертви. В. Короленко писав про роман Д. Мордовця: «Ним зачитувалися, коментували, розгадували натяки, котрі, здається, залишалися загадкою для самого автора»⁷. З художньої точки зору, вже у перших рецензіях повість і роман про «нових людей» протиставлялись «Отцам и детям» Тургенева⁸. М. Михайловський справедливо вказував на притаманну Д. Мордовцю стилістичну недбалість і пояснював її «незвичною кваліфікацією» плодового автора⁹. Після «Знаменій времени» до сучасних тем Данило Лукич уже не повертався.

У 1873 р. він знову переїхав до Петербурга. Служив у статистичному відділі Міністерства шляхів сполучення, активно виступав у 70-х рр. з публіцистичними статтями («Земство и его деяния», «Действительные причины самарского голода», «О культурных признаках русского народа»), в журналах «Дело» та «Отечественные записки». Гучну полеміку викликала його стаття «Печать в провинции»¹⁰, в якій підкреслювалася неминуща обмеженість провінційної журналістики. Однак головне місце в творчості Д. Мордовця цього періоду займала тема політичного розколу в суспільстві, про що йдеться в його історичних монографіях «Движения в расколе» (1874) та «Последние годы раскольничьих скитов на Иргизе» (1872). Художньою обробкою зібраних документальних матеріалів стали повість «Сидения раскольников в Соловках» (1880) і роман «Великий раскол» (1884). Зіставляючи фанатизм розкольників і жорстокість їх переслідувачів, Д. Мордовець виділив в історії розколу найяскравіші епізоди, подвижництво Морозової та Аввакума, самовідданий захист розкольників Соловецького монастиря, об'єднавши в одному творі такі жанри, як життє, історичну хроніку та мелодраму. Історично об'єктивні оцінки поєднувалися в романі і повісті з натуралістичними нарисами, а саме – самоспалення розкольників, катування на дибі боярині Морозової, і не завжди вдалої стилізації – цитатами і алюзіями з «Житія» Аввакума, праць істориків Г. Єсіпова, М. Погодіна, М. Устрялова, С. Соловйова і самого Д. Мордовця. В історичній романістиці автора контамінація стала основним творчим засобом.

Серію історичних романів Данило Лукич, як правило, попереджав науковою монографією чи статтею, в якій визначав теми і сюжетні лінії, пов'язані з вибраним історичним періодом. Вельми точні психологічні замальовки і характеристики царівни Софії та Анни Монс перейшли, наприклад, з книги «Русские женщины нового времени» (1874) та романів про Петра I «Идеалисты и реалисты» (1876), «Царь Петр и правительница София» (1885), «Державный плотник» (1899), а роботи 60-х рр. про самозванців і розбійників зумовили вибір сюжетів і принципів відображення характерів у повістях «Лжедмитрий» (1879), «Сагайдачный» (1882), «За чьи грехи?» (1891). Розвиток сюжету, як правило, підпорядковувався первісно заданому протиставленню релігійної моралі і вільнолюбства «народу» безвір'ю і блуду «двора». З одного боку, благородство Разіна «За чьи грехи?» та Булавина «Царь Петр и правительница Софья» – уславлення патріотизму і готовність до самопожертви «голитьби» в романах «Двенадцатый год» (1880), «Мамаево побоище» (1881), «Господин Великий Новгород» (1882), а з другого – безпринципність бояр і дворян у «Лжедмитрии», «За чьи

грехи?», осудження жорстокості Петра I і прибічників його реформи в «Идеалистах и реалистах» та інших. Виправдовуючи вільну інтерпретацію документальних матеріалів і часту зміну оцінок історичних особистостей, Д. Мордовець любив повторювати тезу про сучасні «виховні фактори», висловлені в романі¹¹. За цією мотивацією він перебільшував, наприклад, релігійність Разіна, «просветленого» любов'ю до красуні Заїри, або зображення Петра I то патологічним злодієм («Идеалисты и реалисты»), то мудрим реформатором і подвижником («Державный плотник»), а народ – чи то безликою темною масою («Лжедмитрий»), чи то реальною історичною силою, котра засвоїла ще з давнини демократичні «уроки» («Господин Великий Новгород»).

Працюючи у літературному жанрі в період розквіту російської історіографії як історик, Данило Лукич залишався в рамках позитивістської методології, підмінюючи науковий аналіз численними перерахуваннями та класифікацією фактів і документів. В «Исторических прописях» (1889), збірниках статей та історичних монографіях, він повторював свої думки про співвідношення «доцентрових» і «відцентрових» сил. Як романіст Д. Мордовець фактично повертає до традицій романтичної історичної прози 30-х рр. Це і боротьба добродесних героїв з історичними злодіями, що супроводжувалось авторським моралізаторством, і наукові ремінісценції і посилення на документи, що створювало інколи лише ілюзію достовірності. Не уникнув він і слов'янофільської ідеалізації минулого, що зближувало його з популярними романістами-сучасниками Г. Данилевським та Е. Саліасом-де-Турнемир. Після мандрівки по Європі та Малій Азії (1882-1884) Данило Лукич наполягав на повному несприйнятті західної цивілізації, закликав, за його словами, до заперечення «плодів ненаситної буржуазії». У подорожніх нарисах «Поездка в Иерусалим» (1882), «По Италии», «По Испании», «Из прекрасного далека» (1884) він наполегливо проводив думку про кризу європейської культури і безсумнівну історичну перспективу слов'янських народів.

У 1885 р., важко переживши самогубство пасинка, талановитого музиканта В. Пасхалова, і смерть дружини, Д. Мордовець пішов у відставку і виїхав з Петербурга до Ростова-на-Дону. У 90-х рр. в його численних романах на теми давньої історії «Жертвы Вулкана» (1894), «Говор камней» (1895), «Ирод» (1897), «Падение Иерусалима» (1897) герої переживали песимістичні настрої, а в сюжетах на перший план висувалися любовні інтриги, авантюри та історична екзотика. У них, за словами сучасника, Данило Лукич відверто «потурав низьким пристрастям нудьгуючої публіки» та із «історика-белетриста» перетворився в «могильщика» історичної науки, «романіста-компільатора»¹². Вульгаризуючи історичні джерела та модернізуючи єгипетські, грецькі міфи, він уже рідко звертався до наукової аргументації, намагався будь-яким чином збільшити число своїх читачів. В останньому Д. Мордовець досяг великих успіхів. У 90-х рр. XIX ст. вийшли друком три збірники його творів, часто перевидавалися дитячі різдвяні розповіді та етнографічні нариси. В кінці життя він написав книгу спогадів «Из минувшего и пережитого» (1902), в якій розповів про свої зустрічі з Т. Шевченком, М. Чернишевським, М. Салтиковим-Щедріним та іншими діячами культури. В історії Д. Мордовець залишився «повчальним письменником побуту»¹³. У намаганні синтезу історичної науки і творчості він багато в чому визначив наперед появу в літературі жанру «художньої дисертації»¹⁴. Помер Данило Лукич 10 (23). VI. 1905 р. у Кисловодську, похований в Ростові-на-Дону.

1. Мордовцев Д.Л. Из минувшего и пережитого. – Спб., 1902. – С. 580.

2. Твори: В 2 т. / Вступ. ст. В. Г. Беляева. – Київ. 1958; в т. 2 включен на руском языке роман «Знамения времени». – Т. 1. – С. 601.

3. Самозванцы и понизовая вольница. – Спб., 1867. – С. 54.

4. Представляет ли прошедшее русского народа какие-либо политические движения // Отечественные записки. – 1871. – № 3. – С. 116.

5. Политические движения русского народа. Исторические монографии: В 2 т. – Спб., 1871. – Т. 2. – С. 180.

6. Салтыков-Щедрин М. Е. Полн. собр. соч. – Т. VIII. – С. 398, 403.
7. Короленко В. Г. Собр. соч.: В 10 т. – М., 1954. – Т. 5. – С. 316.
8. Отечественные записки. – 1870. – № 7. – С. 234.
9. Михайловский Н. К. Последние сочинения. – Т. I. – С. 380.
10. Дело. – 1875. – № 9. – С. 44 – 70; – № 10. – С. 1 – 32.
11. К слову об историческом романе // Исторический вестник. – 1881. – Ноябрь. – С. 651.
12. Соколов Н. Н. Петр Великий и Вальтер-Скотт – могильщики // Русская старина. – 1894. – № 3. – С. 192 – 193.
13. Глинский Б. Б. Литературная деятельность Д. Л. Мордовцева (По поводу ее пятидесятилетия) // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 579.
14. Эйхенбаум Б. М. О прозе. – Л., 1969. – С. 383.

В статье рассматривается жизненный путь и научно-художественное творчество Даниила Лукича Мордовца.

Ключевые слова: литература, история, издательства, журналы, газеты, цивилизация, славянские народы.

The article considers life, scientific and artistic creativity of Danylo Lukich Mordovtsev.

Key words: literature, history, publishing, magazines, newspapers, civilization, Slavic peoples.

